

Araştırma Makalesi / Research Article

Başvuru/Submitted: 13.01.2026

Kabul/Accepted: 13.03.2026

Codex Cumanicus'un Alman Bölümü Tanıklığında Eski Türk Dinî Söz Varlığına Katkılar

Hasan İSİ*

Özet

Orta Asya'nın Manici ve Buddhacı öğretileri, Eski Türk dili ve kültürü açısından bir dönüm noktasıdır. Manici ve Buddhacı düşünce sistemleri, Türk dilinin somut ve eylem odaklı bozkır yapısından soyut, felsefi ve metafizik bir literatür diline evrilmesini sağlayarak Türk dilinin kavramlaştırma kapasitesini en üst seviyeye taşıyan entelektüel hareketlerdir. Uygur Dönemi'ndeki dinî kavramlar leksikal kopyalarla verilmeyle birlikte Buddhacı rahiplerin dinî terimleri aktarmada tercih ettikleri Türkçe söz yapımı ilkeleri İslami ve Hristiyan öğretiyi yansıtan Türkçe metinlerdeki teknik terimlerin oluşturulmasında yol göstericidir. Budist öğretisi ekseninde şekillenen Türkçe terminoloji, Karahanlı *Kur'an* tercümelerini de etkilemiştir. İlgili dönem metinlerinde tanıklanan dinî terimler, Türklerin İslamiyet'e geçişinin radikal ve ani bir kültürel kopuş olmadığını; aksine yerleşik bir medeniyet dili olan Eski Uygur Türkçesinin edebi ve dinî birikiminin Karahanlılarla İslami bir kalıba evrildiğini yansıtmaktadır. Böylece İslami kavramlar; Uygurların kullandığı türetme, birleştirme, eksiltme ve anlam aktarımı gibi yöntemler aracılığıyla Türkçeye aktarılabilmiştir. Uygur ve Karahanlı zamanı Türkçe dinî terminoloji, *Codex Cumanicus*'un Alman bölümündeki örneklerde de görülmektedir. Bu çalışmada *Codex Cumanicus*'un Alman bölümündeki türetme ve birleştirme yoluyla oluşturulmuş Hristiyan öğretiye ait Türkçe dinî terimler dilsel ve tematik olarak ele alınmıştır. Çalışmada Türkçe terimler, iki ana başlıkla alfabetik olarak

* Doç. Dr., Trabzon Üniversitesi, Trabzon, Türkiye, <https://ror.org/04mmwq306>
hasanisi21@yahoo.com.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7269-3596>

sıralanmış; devamında madde başı verilen sözcükler köken bilgisi ve dönem sözlükleri ile ele alınarak ilgili ibarelerin teşekkülü, kavramsal-lığı ve tarihî dönemlerdeki sürekliliği belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: söz yapımı, Eski Türk dinî söz varlığı, Hristiyan öğretisi, Codex Cumanicus

Contributions to the Old Turkic Religious Vocabulary as Testified by the German Section of the Codex Cumanicus

Abstract

Manichaean and Buddhist teachings in Central Asia mark a turning point in the history of Old Turkic language and culture. These religious and intellectual traditions expanded the expressive capacity of Turkic, enabling its transformation from a concrete, action-oriented steppe language into an abstract, philosophical, and metaphysical literary language. Although religious concepts of the Uyghur period were often conveyed through lexical borrowings, the word-formation principles preferred by Buddhist monks in rendering religious terminology later served as a model for the creation of technical terms in Turkic texts reflecting Islamic and Christian doctrines. The Turkic terminology shaped under the influence of Buddhist teachings also affected *Qur'an* translations of the Karakhanid period. The religious terminology attested in these texts shows that the Turks' conversion to Islam did not constitute a sudden cultural rupture. Rather, it indicates that the literary and religious heritage of Old Uyghur Turkic, already an established language of civilization, was transformed into an Islamic form under the Karakhanids. Accordingly, Islamic concepts were transferred into Turkic through methods previously used by the Uyghurs, such as derivation, compounding, ellipsis, and semantic transfer. Religious terminology from the Uyghur and Karakhanid periods can also be observed in the German section of the Codex Cumanicus. This study examines Turkic religious terms related to Christian doctrine formed through derivation and compounding in that section. The terms are listed alphabetically under two main headings and analyzed with reference to etymological and historical dictionaries in order to determine their formation, conceptualization, and continuity in historical Turkic.

Keywords: word formation, Old Turkic religious vocabulary, Christian doctrine, Codex Cumanicus

Codex Cumanicus (CC), 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılın başlarında tüccarlar ve misyonerler tarafından oluşturulmuş derleme bir eserdir. Karadeniz'in kuzeyinde yaşamış Kıpçak Türklerine atfedilen bu eser, İtalyan ve Alman bölümlerinden oluşmaktadır. Latince, Farsça ve Kıpçakça bir sözlük olan İtalyan bölümü; Farsçanın edebiyatta, devlet yönetiminde ve ticaretle hâkim olduğu İlhanlı Devleti ve yine Kıpçak Türkçesinin hâkim olduğu Altın Ordu Devleti ile ticari faaliyetler yürüten İtalyan tüccarların içtimai hayatta ve ticaretle ilişkilerini kolaylaştırmak gayesiyle yazılmıştır. Eserin bu bölümünde asıl amaç, Kıpçakça ve Farsça öğrenmek isteyen İtalyan tüccarlara yol göstermektir. Alman bölümü ise Kıpçaklar arasında Hristiyanlığı yaymayı, bu dinin temel dualarını, vaazlarını ve ilahilerini öğretmeyi amaçlamaktadır (Argunşah ve Güner, 2015, s. 21-31; Güner, 2017a, s. 43).

CC'nin ilk neşri Kuun (1880) tarafından yapılmıştır. Aradan uzun yıllar geçtikten sonra metin Drimba (2000) tarafından tekrar ele alınmıştır. Drimba neşrinden sonra Garkavets 2004 ve 2006 tarihli yayınlarıyla metnin neşrini gerçekleştirmiştir. Eser, Türkiye'de yakın bir dönemde Argunşah ve Güner (2015) tarafından bütüncül bir şekilde işlenmiştir (bütüncül kaynakça için bk. Sertkaya, 2015). Metinde hem Kıpçak Türklerinin toplumsal yaşayış ve sözlü kültür geleneği hem de Kuzey Kıpçak Türkçesinin ses, şekil, söz dizimi ve söz varlığı unsurları görülmektedir. İlgili metinde, Kıpçakların dünya görüşünü yansıtan dinî terimler, bilmece, hayvan adları, renk adları, bitki adları, coğrafi adlar, savaş aletleri vs. gibi söz varlığı unsurları dikkat çekmektedir. Metindeki dinî terminoloji; Hristiyanlık, Yahudilik, İslamiyet ve Kök Tanrı inancına dair unsurları bünyesinde barındırdığı için ele alınmayı hak etmektedir.

Çalışmanın konusu CC metnindeki Türkçe dinî terminolojinin teşekkülüdür. Geçmişte Manici ve Budhacı Uygurlar ve Müslüman Türkler tarafından yapılan dinî çevirilerle türetilen Türkçe kelimelerin yaklaşık 300 yıl sonra CC metninde soyut ve metafizik kavramlar temelinde yeniden işlenerek Hristiyanlığa ait kavramlar için kullanılması (Argunşah, 2017, s. 3) terminoloji sahası açısından kıymetlidir. Uygur rahipleri Manicilik ve Budhacılık öğretilerinin halk tarafından anlaşılması için dinî terimleri Türkçeleştirmiştir. En çok kullanılan terim yapım teknikleri *türetme*, *öyküntü*, *eksiltme*, *anlam aktarımı*, *birleştirme*, *karma* ve *ikileme* gibi yöntemlerdir (İsi, 2025, s. 296). İslami Türkçe metinlerde (özellikle de Türkçe *Kur'an* tercümelerinde) Budhacı Uygur rahiplerinin geliştirdikleri terminoloji sisteminin kullanımı Uygurlardan gelen bir gelenek olarak CC metninde de görülmektedir.

Çalışmanın korpusunu Kutsal Tevrat ve İncil'den Kıpçak Türkçesine yapılan tercümelerde yer alan örneklerle bünyesinde hem Türkçe hem de Kıpçakların etkileşim içerisinde olduğu halkların dilinden Moğolca, Arapça, Farsça, Latince, Grekçe vs. (Güner, 2017b, s. 50; 2017c, s. 1285; 2017d, s. 9) leksikal

unsurlar barındıran Alman bölümü oluşturmaktadır. CC II metni özelinde madde başlarının Türkçe kökenli sözcüklerle verilmesi hususunda ölçütler şu şekilde belirlenmiştir:

1. Müstakil çalışmalarda CC II metninin dinî söz varlığı dil ilişkileri temelinde yabancı dillerdeki kelime listeleri şeklinde ele alınsa da ilgili terminolojinin Türkçe yönüne şimdiye kadar herhangi bir incelemede değinilmemiştir. CC II metninde Moğolca, Arapça, Farsça, Latince, Grekçe, Türkçe vs. gibi dillere ait leksik birimler etimolojik bir ayıklamaya tabi tutulmuş; metnin aslî dil katmanını temsil eden Türkçe kökenli kelimeler analize dâhil edilmiş; Latince, Almanca veya Farsça kökenli alıntı kelimeler, çalışmanın dil bilgisel odağını korumak amacıyla kapsam dışında bırakılmıştır.
2. CC II metni Hristiyan öğreti bağlamında terminolojik düzeyde ele alındığında Türk dilinin kavramlaştırma kapasitesi ön plana çıkmaktadır. Bu kavramsallaştırma, asırlar önce Buddhacı ve İslami gelenekle sürdürülen dinî geleneğin Hristiyan öğretiye aktarımında da görülmektedir. Türk dili, karşılaştığı yeni kültürel ve dinî kavramları karşılarken yabancı kelimelere sığınmak yerine mevcut sözcüklerini anlam aktarımı, türetme ve birleştirmelerle işleyerek dilin dinamik bir terim üretim merkezine sahip olduğunu göstermektedir. Zikredilen yaklaşım, özellikle dinî ve soyut terminolojinin inşasında başvurulan türetme ve birleştirme yöntemlerini, dilin bir bağımsızlık sistemi ve yaratıcı mühendislik alanı olarak ortaya koymaktadır. Türetme yoluyla somut köklerden metafizik kavramlar üreten; birleştirme sistemiyle de yabancı düşünce kalıplarını kendi ek-kök düzeni içinde millileştiren bu süreç; Türk dilinin sadece durağan bir iletişim aracı değil, aynı zamanda yeni medeniyet dairelerine eklemlenirken özgünlüğünü koruyan dinamik ve kendi kendine yetebilen bir kültür dili olduğunu da belgelemektedir. Bu doğrultuda CC II metni tanıklığında çalışmada madde başı yapılan sözcükler, 'Eski Türk Dinî Söz Varlığına Katkıları' kavramı temelinde Kıpçak Türkçesinde ilk kez tanıklanmalarıyla incelemeye değer durumdadır.

Çalışmada CC II metninde tanıklanan Türkçe terimler; türetme ve birleştirme yöntemleri esas alınarak iki ana başlık altında sınıflandırılmıştır. Madde başı olarak belirlenen sözcükler, etimolojik veriler ve dönem sözlükleri ışığında tahlil edilerek ilgili ibarelerin teşekkül süreçleri, kavramsal çerçeveleri ve tarihî dönemler içindeki süreklilikleri bütüncül bir yaklaşımla ortaya konmuştur.

Türetme

Türetme, dilin mevcut kök veya gövdelere belirli yapım ekleri getirilerek onlardan anlamca ilişkili ancak tür veya kapsam bakımından yeni kelimeler oluşturma sürecidir. Bu kapsamda CC II metninde türetme yöntemiyle ortaya konmuş dinî terimler şunlardır:

1. *açırgan-* ‘pişman olmak’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 620).

İfade, ‘acımak, acınmak’ anlamalı *açırga-* eylemine gönderilmektedir (Toparlı vd., 2007, s. 2; Boeschoten, 2022, s. 7). Kelimenin morfolojik yapısı *açı-**g+(i)rka-gan* biçimindedir. ‘Acı, keder, sıkıntı’ anlamlarına gelen *açıg* ibaresi üzerine gelen *+(X)rKA-* eki, Eski Türkçenin işlek biçim birimlerinden olup *esirke-*, *erinçke-*, *soyurka-* vs. örneklerle görülmektedir (Erdal, 1991, s. 458-462). CC II metninde ibare, Oğuzca etkilerden kaynaklı olarak söz içi ve sonu /g/ foneminin düşmesiyle *açırgan-* şekline dönüşmüştür.

2. *beygine* ‘Rab, sevgili rab→Hz. İsa’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 659).

Hristiyanlarca Hz. İsa’ya duyulan sevgiyi yansıtan bu sözcük, ‘sevgili’ anlamına gelen bir terimdir. *Bey* ismi üzerine *+kInA*; Eski Uygur Türkçesinin *n* ağzında *+kInA* ve *y* ağzında *+kIyA*, *+kIA* biçimindeki ekin getirilmesiyle oluşturulmuştur. İlgili biçim birim, ‘kuvvetlendirme, küçültme, sevgi’ kelimeleri oluşturmaktadır (Erdal, 2004, s. 73; Gabain, 2007: 105).

3. *bögeygen* ‘itaatkâr’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 672).

İbare, *bögey-gen* morfolojik açılımına sahiptir. İfade, *bögey-* ‘söz dinlemek, itaat etmek, boyun eğmek’ eylemine dayanmaktadır. Terim, *-gAn* sıfat-fiil ekinin kalıplaşmasıyla ‘itaatkâr’ anlamına gelmektedir. Kelime hem türetme hem eksiltme yöntemiyle meydana gelmiştir. Temelde *bögeygen* (*kişi*) formunda olan sözcük, *-gAn* sıfat-fiil ekinden sonra gelen isim unsurunun düşmesiyle (*eksiltim*) dinî terim formuna ulaşmıştır. Terimi oluşturan *bögey-* eylemi ifadesi üzerine köken bilgisi sözlüklerinde değerlendirmeler yer almasa da sözcüğe yönelik inceleme Salan (2016) tarafından yapılmıştır. Salan’a göre *bögey-* fiili, Moğolca *bökei-* ‘eğilmek, baş eğmek, eğilerek selamlamak, meyletmek; yaslanmak’ (2016, s. 292) eylemine dayanmaktadır. Köken bilgisi sözlüklerinde mevcut olmayan ibarenin Moğolcadan geldiği görüşü verilen açıklama tanıklığında daha olasıdır.

4. *bögeymek* ‘söz dinleme, boyun eğme, itaat etme’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 672).

İfade, *bögey-mek* morfolojik açılımına sahiptir. Terim, *-mAk* master ekinin kalıplaşması ile ‘söz dinleme, boyun eğme, itaat etme’ anlamında isim formuna ulaşmıştır. Salan (2016, s. 292) tarafından Moğolca olduğu belirtilen

bögey- eylemi üzerine gelen filimsinin kalıplaşması ile meydana gelen kelime, CC II metni özelinde Hristiyan öğretiye ait dinî bir terimdir.

5. *erdenlik* ‘bakirelik’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 701).

İbare, *erden+lik* morfolojik açılımı temelinde türetilmiş bir yapıdadır. CC II metni tanıklığında *erdej* ‘bakire’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 701) sözcüğü üzerine gelen ekli ibare, Hz. Meryem’i karşılayan dinî terim hüviyetine gelmiştir. Kelime üzerine köken bilgisi sözlüklerinde görüşler mevcut olmasa da sözcüğün **er+deñ* şeklinde bir köken açılımına sahip olduğu düşünülebilir. Ancak tarihî metinlerde +dAñ ekinin tanıklanamaması bu görüşe dikkatle yaklaşılması gerektiğini göstermektedir.

6. *kęciktir-* ‘(günahı itiraf etmeyi) geciktirmek, (günahı) gizlemek’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 731).

Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ve Harezm Türkçesinde tanıklanmayıp ilk kez Kıpçak Türkçesinde *kęciktir-* ‘yapmaktan çekinmek; gizlemek, örtmek, kapamak’ (Toparlı vd. 2007, s. 136) şekliyle belgelenen ibare, CC II metninde ‘(günahı itiraf etmeyi) geciktirmek, (günahı) gizlemek’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 731) anlamlarındadır. Eski Oğuz Türkçesinde tespit edilemeyen ibare, söz başı /k-/>/g-/ ve söz içi /-ç-/>/-c-/ ötümlüleşmesiyle *gecik-* ‘geç kalmak, geride kalmak, yetişememek’ (Parlatır, 2006, s. 499) formunda görülmektedir.

Kelimenin kökenine yönelik görüşlere bakıldığında Räsänen çalışmasında ibareyi uzun ünlü *kęc* kelimesini götürüp sözcüğün Türkmen Türkçesinde *gıcik-* ve Osmanlı Türkçesinde *gecik-* formunda olduğunu ifade etmektedir (1969, s. 245). Sözcük, Tietze’nin sözlüğünde *gecik-* madde başında *geç+geç+(i)k-* açılımıyla verilmektedir (2016, s. 167). Nişanyan çalışmasında ibareyi Eski Türkçe *keç-* ‘ağır hareket etmek’ anlamlı eylemden türetilip *geç-(i)k-* (2018, s. 282) önerisini yapmaktadır. Son olarak Güner çalışmasında sözcüğü *kęc+(i)k-tür-* (2013, s. 161) formunda verip *kęc* kelimesi üzerine gelen biçim biriminin ‘oluş’ bildirme özelliğiyle geçişsiz fiil yaptığını ifade etmektedir. Bu yönüyle verilen açıklamalar temelinde ibareye dair köken önerisi *kęc+(i)k-tür-* şeklindedir.

7. *kértilik* ‘doğruluk, hakikat’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 736).

İbare, *kérti+lik* açılımına sahiptir. Köken bilgisi sözlüklerinde ‘gerçek, doğru, hakikat’ (Räsänen, 1969, s. 257; Clauson, 1972, s. 738; Erdal, 1991, s. 323-324, s. 388) anlamlarında gösterilen *kértü* formunun fonetik bir varyantı olan *kérti* sözcüğü, +lXk yapım ekini alarak ‘hakikat, gerçeklik’ anlamında kullanıma sahiptir. Köken bilgisi çalışmalarında hakkında morfolojik değerlendirmeler yapılmayan *kérti~kértü* sözcüğü ‘çentmek, çentik atmak’ (Clauson, 1972, s. 738) anlamlı *kért-* fiilinden hareketle *kért-ü~kért-i* formlarında

ayrılabilir. İlgili eylem üzerine gelen zarf-fiil eklerinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkan *kerti~kértü* sözcükleri Türk dilinin tarihî metinlerinde ‘gerçek, doğru, hakikat’ kavram alanlarını yansıtmaktadır. Bu yönüyle hem zikredilen kavram alanı içerisinde yer alan hem de türetme yönteminin ön plana çıktığı leksikal unsurlardan biri de *kertilik* sözcüğüdür. Eski Türk dinî söz varlığının Buddhacı metinlerinde tespit edilemeyen ibare, Harezmi Dönemi *Anonim Kur’an Tefsiri*’nde *kertülig~kertülüğ* ‘hakikat, gerçek’ (Borovkov, 2002, s. 159; Boeschoten, 2022, s. 164) formlarında söz sonu /-g/ fonemiyle okunsa da ibare sahip olduğu kavramsallık doğrultusunda *kertülük* şeklinde düzeltilmelidir. Türetme yöntemiyle oluşan terimde ayrıca anlam aktarımı yapılarak ‘hakikat’ kavram alanı da yansıtılmıştır.

8. *kopmaklık* ‘ölümden sonra dirilme’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 751).

İbare, *kop-mak+lık* morfolojik açılımına sahiptir. İlk kez Eski Uygur Türkçesinde tanımlanan *kop-* sözcüğü ‘yükselmek, havalanıp uçmak, kalkmak’ (Wilkens, 2021, s. 393) anlamlarına gelmektedir. Kelime, Karahanlı Türkçesinde hem türetme hem de anlam aktarımı ile İslami manada ‘kıyamet’ anlamına erişmiştir: *kopmak kün~kopmak küni* ‘kıyamet günü’ (Kök, 2004, s. 466). Sözcük, Harezmi Türkçesinde *kopmaklık* formunda ‘dikleşme, kalkma’ (Toparlı ve Argunşah, 2014, s. 234) anlamına sahiptir. CC II metninde tanımlanan *kop-mak+lık* ifadesindeki -mAkllk biçim birimi aslında Erdal tarafından -mAkllg formunda gösterilen ekin ötümsüz formudur (1991, s. 400).

9. *kopsagan* ‘ilahi (Mezmur)’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 751).

CC II metninde *daud kopsaganı* ibaresi içerisinde yer alan *kopsagan* sözcüğü, hem türetme hem de anlam aktarımı ile meydana gelmiş dinî bir terimdir. Temelde ‘kopuzla söylenen’ anlamına gelen *kopsagan* sözcüğü, CC II metninde ‘mezmur’ türünü karşılayan bir kavram hâline gelmiştir. İbare, *kopuz+a-* (Clauson, 1972, s. 589) morfolojik açılımına sahiptir. Clauson tanımlığında *kopuz->kopza->kopsa-* ‘ilahi söylemek’ gelişimini yaşayan kelime, Karahanlı Türkçesi metinlerinde *kopza-* ‘kopuz, ud çalmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 729) şeklinde belgelenmektedir. İbare, Kıpçak Türkçesinde /z/ > /s/ sızıcılaşması ile *kopsa-* formuna ulaşmıştır.

Bilindiği üzere Batı’nın ibadet ve dinî musikisinde Mezmurlar’ın önemli bir yeri vardır. Örneğin, tabiatın hasat mevsimi ve neşesi için ferdî ve içtimaî kurtuluş için ibadete davet eden umumi ibadet mezmurları, hac neşideleri, dinî tören ilahileri ile hamd ve şükür ilahileri bulunmaktadır. Bunun gibi dış ve iç düşmanlardan kurtuluş ve ulusal ıslah için millî mezmur ve dualar vardır. Milletçe bir tehlikeye maruz kalınmasıyla ilgili veya geçmiş bir kurtuluş için niyazlar vardır. Aynı şekilde taç giyme töreni ve düğün kasideleri, kralın

adaletliliği ve mükemmel yöneticiliği, Tanrı'nın savaşta yardım etmesi için yapılan dua veya zafer maksadıyla yapılan şükran duası gibi mezmurlar da mevcuttur (Çağıl, 2013, s. 13-14). Bu yönüyle CC II metninde geçen *kop-sagan* ifadesi Hz.Davud'a atfedilen ilahi, dua ve yakarış metinlerine verilen genel adlandırmayı yansıtmaktadır.

10. *öktemlen*→*ögdemlen*~*ögtemlen*- 'gururlanmak, kibirlenmek, övünmek' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 793).

'Gururlanmak, kibirlenmek' kavram alanında *övün-* ve *hovanlan-* eylemleri arasında yer alan *öktemlen-* fiili okunuş yönünden tartışmalı bir kelimedir. Wilkens'in ortaya koyduğu sözlük çalışmasına kadar ağırlıklı olarak *öktem* formunda okunan sözcük ilgili çalışmada *ögdem* şekliyle gösterilip 'keyfi, istediği gibi; övünen, gururlu' (2021, s. 525) anlamlarına gelmektedir. Clauson'a göre *öktem* formuyla *Kutadgu Bilig*'de yer alan sözcük, 'cesaretlendirmek' anlamlı *ökte-* fiiline götürülse de bunu destekleyecek bir örnek tarihî metinlerde söz konusu değildir (1972, s. 102-103). Kelimeyle alakalı Räsänen çalışmasında *ökte-* madde başında ilgili eylemi 'cesaret vermek' anlamında Çağatay Dönemi'ne götürse de dönem metinlerinde ' faydalı, uygun; rahatsız edici' anlamlarında *ökte* ismi mevcuttur. Bu doğrultuda *öktem* ifadesi 'cesur, güçlü, gururlu' anlamlarında gösterilse de kelimeye yönelik net bir köken bilgisi söz konusu değildir (1969, s. 369). Modern Türk dillerinde *öktöm*~*öktem* ve *öxtem* (1969, s. 369) formlarında tanıklanan ibare, Boeschoten sözlüğünde de *öktem* (2022, s. 219) formunda verilmektedir. Araştırmacılar tarafından *öktem* olarak gösterilen sözcük, *ögdem* formuyla verilmelidir.

→ *ö-* 'düşünmek' -*g*'akıl, bilinç, şuur' +*dem* 'kutsallık bildiren ek'

'(etrafındaki kişilere göre) akıl ve bilinç yönünden idrak seviyesi yüksek kişi>övünen, böbürlenlen'.

Bu yönüyle CC II metni tanıklığında türetme ve anlam aktarımı yöntemleriyle ortaya çıkan ibare, *ögdemlen*~*ögtemlen*- şeklinde düzeltilmelidir.

11. *öktemlik*→*ögdemlik*~*ögtemlik* 'gurur, kibir, mağrurluk' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 793).

'Gurur, kibir, mağrurluk' anlamlarında kullanılan *öktemlik* sözcüğü önceki maddede verilen açıklamalar temelinde *ögdemlik*~*ögtemlik* formlarında düzeltilmelidir. İbare, *ö-g+dem+lik* morfolojik açılımına sahiptir. İfade, din dışı bir metinde tanıklansa da sahip olduğu içerik dinî hüviyettir.

12. *soyurgat-* 'ödül kazanmak, lütuf elde etmek; lütuf görmek' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 818).

Eylem, *soyurga-t-* morfolojik açılımına sahiptir. Çince *tsuy* 'günah, suç, kabahat' sözcüğünden +(X)rkA- ekiyle türetilmiş olan fiil 'acımak, merhamet

etmek' (Clauson, 1972, s. 556, Erdal, 1991, s. 462; Ağca ve Gül, 2018, s. 57) anlamlarına gelmektedir. Eski Uygur Türkçesinden Moğolcaya geçen ibare, ağırlıklı olarak dinî manada kullanıma sahiptir. İfade, her ne kadar Argunşah ve Güner (2015, s. 818) tarafından 'ödül kazanmak, lütuf elde etmek' anlamlarında gösterilse de kelime, CC II metninde 'lütuf görmek' anlamına sahiptir. Sözcüğün Türk dilinin söz yapımı ilkeleri temelinde -(X)t- biçim birimiyle genişletilmiş formu CC II metnine özgüdür.

13. *tañuş~tañış* 'mucize; Kutsal Kitap' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 828, 829).

Metinde hem *tañuş* hem de *tañış* formunda tanıklanan ibare, dinî bağlama sahiptir. CC II metni özelinde 'mucize; kutsal kitap' anlamlarına gelen kelimenin tarihî dönemlerdeki karşılıklarına bakıldığında ifade hakkında çok az veri söz konusudur. Sözcük, Eski Uygur Türkçesinde *tañış* 'sıkıntı, üzüntü, darlık' (Wilkins, 2021, s. 672) formunda olup Karahanlı Türkçesinde tanıklanamamaktadır. Sözcük üzerine ortaya konan köken değerlendirmelerine bakıldığında Clauson ifadeyi *tañ-* eylemine götürüp kelimenin U II'de *sıkış tañış* ikilemesi içerisinde görülse de bunun aslında *sıkış tañış* ikilemesinin yanlış okuması olduğunu öne sürmektedir (1972, s. 526). Clauson'un zikrettiği form, Räsänen sözlüğünde 'bağlamak' anlamında görülmektedir (1969, s. 461). Verilen açıklamalar göz önüne alındığında araştırmacıların 'şaşmak, şaşırmaq' anlamlı *tañ-* (I) eylemi ile 'birleştirmek' anlamlı *tañ-* (II) eylemlerini karıştırdıkları görülmektedir. Kelime, *tañ-(i)ş* açılımına sahiptir. Sözcüğe köken olan eylem 'şaşırmaq, şaşmak' (Toparlı vd., 2007, s. 261) anlamlı *tañ-* (I) fiiline dayanmaktadır.

14. *tirgizgiçi* 'diriltici, can verici' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 844).

İfade, *tirgiz-gü+çi* morfolojik açılımına sahiptir. Temelde türetme yöntemiyle oluşturulmuş terimde eksiltme yapısı da söz konusudur: *tirgizgiçi* (*téñri*). Orhon Türkçesi ve Eski Uygur Türkçesinde *tirgüz-* formu yerine *tirgür-* 'diriltmek, yeniden ayağa kaldırmak' (Aydın, 2015, s. 190) şeklinde tanıklanan ibare, Karahanlı Türkçesinde hem *tirgüz-* 'hayat vermek, diriltmek' (Kök, 2004, s. 608) hem de *tirgür-* 'diriltmek, canlandırmak' (Ünlü, 2004, s. 684) olarak belgelenmektedir. Altayistik bağlamında /r~/z/ denkliliği hususunun Eski Türkçedeki yansıması olan *tirgür-* ve *tirgüz-* sözcükleri CC II metni tanıklığında Hristiyan öğretisi ait dinî bir terimdir. Eylem üzerine gelen -gUçI eki, -gU ve +çI biçim birimlerinden ileri gelip esasen özneye atıfta bulunan morfolojik yapı durumundadır (Erdal, 2004, s. 153, 291).

15. *tözümlük* 'dayanma, tahammül, sabır' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 851).

İfade, *töz-(ü)m+lük* morfolojik açılımına sahiptir. Clauson, ibareye kök oluşturan *töz-* eylemini ‘dayanmak, acı çekmek’ anlamında vererek ibarenin özellikle Kıpçak Türkçesi metinlerinde yaygın olduğunu belirtmektedir (1972, s. 572). Räsänen çalışmasında ilgili eylemi ‘tahammül etmek, katlanmak’ (1969, s. 495) anlamında verip sözcüğün hem tarihî hem de modern dönemlerdeki örneklerini sıralamaktadır. Son olarak kelime Boeshoten sözlüğünde hem *töz-* hem de *döz-* formlarıyla gösterilip ilgili eylemden ortaya çıkan *tözer*, *tözegen*, *tözmelik*, *tözümlü* ve *tözümlük* türevlerine değinilmektedir (2022, s. 351). Ağırlıklı olarak Orta Türkçe metinlerde tanıklanan ibare, Türk dilinin söz yapımı kategorisinde yer alan türetme ve anlam aktarımı teknikleriyle ‘sabır’ kavram alanında yer almaktadır.

16. *üçlük* ‘Baba, Oğul, Kutsal Ruh; teslis’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 867).

Terim, Hristiyan düşünce sistemindeki *teslis* kavramını yansıtmaktadır. Argunşah’a göre Türkçe metinlerde *teslis* kavramına ilk kez CC II metninde rastlanmıştır. Bu terim, CC metninde *üçlük*, *üçöv*, *üçlik birlikine* ve *üç tēndeş* terimleriyle karşılanmıştır (2017, s. 4, 5). Türetme yöntemiyle meydana getirilen *üç+lük* ifadesinde anlam aktarımının da etkisi söz konusudur.

17. *üçöv* ‘Baba, Oğul, Kutsal Ruh; teslis’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 867).

İbare, Hristiyan düşünce sisteminde ‘Baba, Oğul, Kutsal Ruh’ kavramını yansıtan *teslis* ifadesi için türetme yöntemiyle oluşturulmuş dinî bir terimdir. Terim, *üç+egü* (Karamanlıoğlu, 1994, s. 16) morfolojik açılımına sahiptir. Kıpçak Türkçesinin en bilindik ses olaylarından olan /g/>/v/ değişimi *tog->-tov-*, *bitig>bitiv* vs. örneklerinde görüldüğü üzere *üçegü>üçöv* (Argunşah, 2017, s. 5) formunda da belgelenmektedir.

18. *yamanlı* ‘günahkâr, kötülük yapan’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 874).

Kelime, *yaman+lı(g)* morfolojik açılımına sahiptir. CC metni özelinde sözcük hem ‘kötü, fena, pis’ hem de ‘suç, günah, kötülük’ (s. 873) anlamlarına gelmektedir. Kelime, ilk kez Eski Uygur Türkçesinde *yaman* ‘kötü, fena’ (Wilkens, 2021, s. 859) şeklinde tanıklanmaktadır. İbare, Karahanlı Türkçesi metinlerinde ‘kötü, her şeyin kötüsü’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 947) anlamlarındadır. Terim, Harezmi Türkçesinde ‘kötü, fena, yanlış, hata’ (Ata, 2014, s. 467; Ata, 1997, s. 700) şeklinde temel anlama sahip olsa da anlam aktarımı ile ‘haram, günahkâr’ anlamına çekilmiştir.

19. *yarattaçı* ‘yaratıcı, yaratan’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 876).

Terim, *yarat-taçı* morfolojik açılımı temelinde türetme yöntemiyle oluşturulmuş Türkçe bir ifadedir. Eski Türkçenin dinî metinleri göz önüne alındı-

ğında -(X)gli, -gAn vs. sıfat-fiil eklerinin kalıplaşarak dinî terim oluşturması bilinen bir durumdur: *yaratgan* ‘yaratıcı, var eden’ (Ata, 2019, s. 755), *tanıĝlı* ‘kâfir, inkâr etmeyen’ (Ata, 2019, s. 646), *serinmeklik* ‘sabır’ (Ata, 2019, s. 613). Verilen örneklerden hareket edildiğinde CC II metninden tanıklanan ilgili ibare, sıfat-fiil ekinin kalıplaşmasından ileri gelmektedir. Eski Türk dinî söz varlığının Manici ve Buddhacı metinlerinde tanıklanamayan ifade, TİEM 73’te *yarat-* ‘yaratmak’ madde başı içerisinde mevcuttur. İlgili metnin 274r/3. satırlarında ibare, *arıĝlık tanırika azunluglarını yaratt(a)çı* “Cihanı yaratan saf ve arı Tanrı’ya” örneğinde (Ünlü, 2004, s. 740) belgelenmektedir. Terim, bu yönüyle CC II metninde İslami forma benzer türetme ve anlam aktarımı ile Hristiyan öğretiye uyarlanmıştır.

20. *yarlıgançlı~yarlıgançlı* ‘merhametli, bağışlayıcı’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 878).

Metinden tanıklanan *yarlıgançlı* (62b/32-33) ve *yarlıgançlı* (80a/1) ibareleri türetme yöntemiyle oluşturulmuş dinî terimlerdir. İfadeler, temelde *yarlıgka-nç+LXg* morfolojik açılımına sahiptir. Fiil üzerine gelen -(X)nçLXg formu ilk kez Eski Uygur Türkçesinde görülmektedir. Ek üzerinde kapsamlı görüşler ortaya koyan Erdal’a göre bu biçim birim -(X)nç ve +LXg formlarından ileri gelerek birleşik forma ulaşmıştır (Erdal, 1991, s. 284). CC II metni dışında Türk dilinin dinî metinlerinde tanıklanamayan ibarede eksiltme yöntemi de mevcuttur: *yarlıgançlı~yarlıgançlı (tênri)*.

21. *yulugma* ‘kurtarıcı, mesih’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 897).

İfade, *yul-(u)gma* morfolojik açılımına sahiptir. İlk kez Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan *yul-* fiili ‘almak, satın almak, geri satın almak, kurtarmak, rehinden kurtarmak’ (Wilkins, 2021, s. 918) anlamlarına gelmektedir. Eylem üzerine gelen -(X)gma sıfat-fiil ekinin bakıldığında ilgili biçim birim olumlu manada sözcükler oluşturmaktadır (Erdal, 2004, s. 282-283). Verilen açıklama temelinde ağırlıklı olarak sıfat-fiil formunda ilk kez Orhon Türkçesinde görülen ilgili biçim birim, tarihî Kıpçak Türkçesinde de örneklere sahiptir. Zikredilen kategoride yer alan *yulugma* ifadesi, *yul-* eylemi üzerine -(X)gma ekinin kalıplaşması ile kalıcı ad olmuş; devamında ortaya çıkan form anlam aktarımı ile Hz. İsa’yı karşılayan dinî terim hüviyetine ulaşmıştır.

22. *yuvuk* ‘günah çıkartma’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 898).

İbare, *yuv-(u)k* morfolojik açılımına sahiptir. İlgili ibareye kök durumdaki *yuv-* fiili aslında ‘yıkamak’ anlamlı uzun ünlü *yū-* fiilinin formunun kısalarken bıraktığı seslik izi yansıtmaktadır (Tekin, 1995, s. 180). Uzun ünlülerin kısalarken *ünsüz türemesi*, *ötümlüleşme*, *öndamaksillaşma* vs. gibi seslik izler bırakması bilinen bir durumdur. *yū-* fiili örnekliğinde uzun ünlünün kısalarken /-v-/ formunda *ünsüz türettiği* ilgili kelime tanıklığında görülmektedir. İlk kez

Harezmi Türkçesinde *yuv-*, *yuw-* ve *yuy-* formlarında görülen örnekler uzun ünlünün kısalması neticesinde türeyen yapılarıdır. Bu yönüyle *yuv-* formu üzerine gelen *-(U)k* biçim birimi ilgili sözcüğü 'arınma, yıkanma' anlamına getirirse de CC II metninde ibare, anlam aktarımı temelinde 'günah çıkartma, günahların itirafı ile arınma' manasında kullanıma sahiptir.

23. *yuvun-* 'yıkanmak, arınmak' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 898).

İbare, *yuv-(u)n-* morfolojik açılımına sahiptir. Önceki madde başında belirtildiği üzere uzun ünlülü *yū-* eyleminin kısalarak /v/ ünsüzünü türetmesi ile ortaya çıkan *yuv-* eylemi, dönüşlü çatı ile kullanılarak türetme ve anlam aktarımı ile dinî terim hüviyetine ulaşmıştır. Kelimedeki uzunluğun kısalarak seslik izler bırakmasından hareket edildiğinde ifadenin orijinal biçiminin **yūn-* olduğu düşünülmektedir. Zikredilen uzun ünlülü biçim, tarihî dönemlerde kısalmış formlarla Eski Uygur Türkçesinde *yun-* 'yıkanmak, temizlenmek, arınmak' (Wilkens, 2021, s. 921); Karahanlı Türkçesinde *yun-* 'yıkanmak, boy abdesti almak' (Kök, 2004, s. 687); Harezmi Türkçesinde *yun-* 'yıkanmak, abdest almak' (Sağol, 1993, s. 1044; Yüce, 2014, s. 212; Toparlı ve Argunşah, 2014, s. 273; Demirci ve Karşlı, 2021, s. 531) ve Kıpçak Türkçesinde *yun-* 'yıkanmak' örnekleriyle görülmektedir (Toparlı vd., 2007, s. 330). Bu doğrultuda uzun ünlülü **yūn-* eyleminin Eski Türkçe ve Orta Türkçedeki görünümü şu şekilde özetlenebilir:

1. **yūn-* eylemi Eski Türkçe ve Orta Türkçede kısalırken ünsüz türemesiyle yeni formlar meydana getirmiştir: *yuv-*, *yuw-* ve *yuy-*. Bu eylemden türetilen *yuvun-* fiili, ilgili leksikal birimin dönüşlü çatı hâlidir.
2. **yūn-* eylemi Eski Türkçe ve Orta Türkçede herhangi bir seslik iz bırakmadan doğrudan kısalma eğilimi göstermiştir: *yu-*, *yu-dur-*, *yu-n-*, *yu-n-dur-*, *yu-n-(u)ğ* vs. Görüldüğü üzere, verilen örneklerde herhangi bir seslik mevcut olmayıp eylemin kısa ünlülü formunun yoğun kullanıma sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Birleştirme

Birleştirme, iki veya daha fazla kelimenin yeni bir kavramı karşılamak üzere bir araya gelerek tek bir leksik birim oluşturmasıdır. Bu yöntemde, birleşen kelimeler genellikle kendi anlamlarından sıyrılarak yeni bir anlam taşımaktadır. Bu doğrultuda çalışmada ilgili yöntem temelinde oluşturulmuş dinî terimler şunlardır:

24. *algış yeri* 'lütuf yeri' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 624).

İbare, belirtisiz isim tamlaması formunda *algış* ve *yér* sözcüklerinin birleşiminden ileri gelmektedir. Terim, Hristiyanlarca Hz. İsa'nın kurtarıcılık yönüne vurgu yapmaktadır.

25. *arı kız* ‘saf kız, Hz. Meryem’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 634).

CC II metninde Hz. Meryem’i tanımlamada onun ‘saf ve bakire’ yönünü vurgulamak için birleştirme yöntemiyle *arı kız* ifadesinin ortaya konduğu görülmektedir. Sözcüğün Eski Türk dinî söz varlığındaki görünümü göz önüne alındığında Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesine nazaran ‘Hz. Meryem’ için birleştirme yöntemiyle Türkçe terimlerin kullanıldığı görülmektedir.

26. *arı tın* ‘Kutsal Ruh’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 637).

Hristiyan düşünce sisteminde Kutsal Ruh, Grekçe *pineuma hagian* veya *pneuma to hagian* şeklinde ifade edilip etkin bir tanrısal güç olarak ön plana çıkmaktadır. Kutsal Ruh, Tanrı’nın yeryüzündeki ve inananların yüreğindeki varlığıdır. Kutsal Ruh, ayrıca Tanrı’nın yabancılığının aşılmasını sağlayan ve tanrısal olanı yaşamın içine yerleştiren bir inançtır (İslam, 2020, s. 91, 92). İbare, *arı* (<ET arıg) ‘saf, temiz’ ve *tin* ‘can, ruh’ anlamlı kelimelerin birleşiminden ileri gelen dinî bir terimdir. Birleştirme yöntemiyle oluşmuş terim, *tin* ‘can, ruh’ sözcüğüne yüklenen dinî içerikle anlam aktarımı kapsamına da girmektedir. Tamlama, Hristiyanlıktaki *teslis* inancının Baba ve Oğul’dan sonra üçüncü ayağı olan Kutsal Ruh’un Tanrı’nın ruhu olduğunu gösteren bir terimdir (Argunşah, 2017, s. 15).

27. *arıksuz köñül* ‘saf olmayan kalp’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 757).

İfade, *arıksuz* ve *köñül* sözcüklerinin birleşimlerinden ileri gelmektedir. Birleştirme, türetme ve anlam aktarımı temelinde meydana getirilen dinî terimin Eski Türk dinî terminolojisindeki görünümüne bakıldığında *arıksuz köñül* ifadesinin Uygur ve Karahanlı dönemlerinde tanıklanmadığı; ilgili sözcüğün CC II metni özelinde Kıpçak Türkçesinde belgelendiği anlaşılmaktadır.

28. *ata tēñri-tēñri ata* ‘Tanrı’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 640-641).

Metinden tanıklanan *ata tēñri* ve *tēñri ata* ifadeleri, *ata* ‘baba’ ve *tēñri* ‘tanrı’ sözcüklerinin bir arada kullanılmasından doğan birleştirme yöntemine ait bir ibaredir. Hristiyanlıktaki teslis inancını yansıtan ibareler için CC’de sıklıkla *ata* sözcüğü kullanılıp *ata tēñri* ve *tēñri ata* formları elde edilmektedir. ‘Baba’ anlamına gelen *ata* kelimesi, dinî seviyeye çevrilerek anlam aktarımı kapsamında meydana gelen dinî terim hüviyetindedir.

29. *bēy tēneri-bēy tēñri* ‘Rab’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 658-659).

İbare, *bēy* ve *tēñri-tēñeri* formlarının birleşimiyle meydana gelmiş dinî bir terimdir. Hristiyanlıkta Hz. İsa’ya ‘Rab’ ünvanı verilmektedir. Bu adlandırma, İsa’nın Tanrı ile insanlar arasında tek aracı olduğuna dair inanca işaret etmektedir (Michel, 1992, s. 61).

30. *bitik tili* ‘İncil’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 665).

Bitik ‘yazı, mektup, kitap’ (<ET bitig) ve *til* sözcüklerinin birleşiminden ileri gelmektedir. Birleştirme yöntemiyle oluşturulan terimde ayrıca *bitik* sözcüğüne yüklenen semantik içerikle ‘Kutsal Kitap’ anlamı ortaya çıkmıştır. Türk dilinde *bitig* sözcüğünün ‘Kutsal Kitap’ manasına gelmesi İslami Türkçe metinlerde yoğun bir şekilde görülmektedir: bk. *bitig* ‘kitap, Kur’an-ı Kerim’ (Ata, 2019, s. 280; TİEM 73, 2004, s. 321-322). Anlam aktarımı kategorisinde yer alan ibare, bu yönüyle ‘İncil’ kavramını aktarmada tercih edilen Türkçe dinî terim kategorisinde yer almaktadır.

31. *boy aruvlılı* ‘iffet, namus’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 672).

İfade, ‘iffet, namus’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 372) anlamlarına gelmektedir. İbare, temelde ‘vücut, beden’ anlamına gelen *boy* (<ET bod) ile ‘saflık, temizlik’ anlamlarına gelen *aruvlılı* (<ET arıglı) ifadesinin birleşiminden oluşmaktadır. Birleştirme yöntemiyle oluşan terim, ‘iffet, namus’ anlamında kavram alanını işaretlemektedir. Eski Türk dinî söz varlığında ağırlıklı olarak *arig* ‘saf, temiz, duru’ sözcüğüyle anlatılan ‘iffet, namus’ kavramı CC II metninde *boy aruvlılı* ifadesiyle birleştirme ve anlam aktarımı yöntemleriyle kullanıma sahiptir.

32. *boy sukıklı* ‘aşırı arzu, cinsel istek’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 672).

Terim, *boy* ve *sukluk* sözcüklerinin birleşiminden oluşmaktadır. Birleştirme yöntemiyle meydana getirilen tamlama, anlam aktarımıyla ‘cinsel arzu ve istek’ anlamını kazanmıştır. Eski Türk dinî söz varlığında çoğunlukla *suk* (Wilkens, 2021, s. 627; Sağol, 1993, s. 893) sözcüğüyle gösterilen kavram, CC II metninde *boy sukıklı* formunda tanıklanmaktadır.

33. *çın han~çın tējri* ‘Gerçek Kral’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 683).

İfade, *çın* ‘gerçek, hakiki’, *han* ‘hükümdar’ ve *tējri* ‘Tanrı’ sözcüklerinin birleşiminden oluşmaktadır. Birleştirme yöntemiyle oluşturulan ifadeler, ‘Rab, Tanrı’ anlamlarında kullanıma sahiptir.

34. *kök ötmeki* ‘İsa’nın bedenini temsil eden, gökten inen ve İncil’de yiyenlerin ölümsüzleşeceği belirtilen ekmek’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 755).

Hristiyan öğretiye dair anlatılarda Hz. İsa, ‘Yaşam Ekmeği’ söylevinde çölde Manna yiyen ataların öldüğünü; gökten inen hakiki ekmeğin ise kendisi olduğunu ve bu ekmekten yiyenin, kanından içenin sonsuza kadar yaşayacağını bildirmektedir (Ersin, 2019, s. 386-387). İbare, Hristiyan öğreti sistemi içerisinde yer alan dinî bir terimdir. Birleştirme yöntemi ile oluşturulan ifade, *kök* ‘gök’ ve *ötmek* ‘ekmek’ (Wilkens, 2021, s. 544; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 649; Ata, 1997, s. 511) sözcüklerinin birleşiminden ileri gelmektedir. Metinde yer alan ibare, Hristiyan sembolizmi temelinde ebedî mutluluğu tem-

sil etmektedir. CC II metni tanıklığında birleştirme yöntemiyle oluşturulan terim ayrıca anlam aktarımı temelinde de işlenmiştir.

35. *kök hanı-kök yer hanı* ‘Gökler Hanı; Hz.İsa’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 755).

Metinden tanıklanan *kök yer hanı* ve *kök hanı* ifadeleri, Hz. İsa’ya atfedilen adlandırmalardır. Eski Türk dinî söz varlığının Uygur ve Karahanlı zamanlarında görülme-yen yalnızca Kıpçak Dönemi’nde birleştirme yöntemiyle türetilen bu terimler, anlam aktarımı temelinde Hristiyan düşünce sistemine uyarlanmıştır.

36. *kökge agıngan-kökge agınmış* ‘Göğe yükseltilmiş; Hz.İsa’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 389).

CC II metninden tanıklanan *kökge agıngan* ve *kökge agınmış* ibareleri, Eski Türk dinî söz varlığının birleştirme, türetme ve eksiltme yöntemleriyle oluşturulmuş dinî terimleridir. CC II metninden tespit edilen *kökge agıngan* ve *kökge agınmış* tamlamaları, *kök* ‘gök’ ve *agın-* ‘yükselmek’ sözcüklerinden oluşmakla birlikte fiil üzerine gelen -gAn sıfat-fiil ekinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Sıfat-fiil ekleri vasıtasıyla Eski Türk dinî söz varlığında birçok dinî terimin varlığı göz önüne alındığında tanıklanan ifadelerin türetme, kalıplaşma ve eksiltme yöntemi bağlamında birbirini tamamladığı ve devamında ‘anlam aktarımı’ ile güçlendirildiği anlaşılmaktadır.

37. *mèñi han-mèñü han-mèñü tèñri* ‘Ebedî Tanrı, Sonsuz Tanrı’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 776).

CC II metni tanıklığında *mèñi han*, *mèñü han* ve *mèñü tèñri* formlarında tespit edilen kelimeler, Hristiyan öğretiyi aktarmada hem birleştirme hem de anlam aktarımı yöntemleriyle ortaya konmuştur. ‘Tanrı’nın sonsuzluğunu’ yansıtan ilgili terimler, Eski Türk dinî terminolojisinde kapsamlı örneklerle sahiptir. İbare, Eski Uygur Türkçesinde *mèñü t(e)ñri* ‘ebedî, sonsuz tanrı’ (Wilkens, 2021, s. 473) formundadır. Kavram, Karahanlı Türkçesinde *mèñü t(e)ñri* formuyla görülme de ağırlıklı olarak Arapça *bâkî* (Ata, 2019, s. 249) ve Farsça *câvidâne* (Ata, 2019, s. 306) sözcükleriyle temsil edilmektedir. Ayrıca metinden tanıklanan *mèñi hannıñ ovlı* ifadesine benzer bir terim, Eski Uygur Türkçesinde *mèñü t(e)ñri oglı elig han* ‘Ebedî Tanrı’nın oğlu, Kral Mesih’ (Wilkens, 2021, s. 473) ifadesidir. Bu yönüyle ilgili sözcüğün Hristiyan öğreti doğrultusunda Baba, Oğul ve Kutsal Ruh bağlamına çekildiği görülmektedir.

38. *mèñü tıñ konuşı* ‘ebedî huzur yeri’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 776, 841).

İbare, Hz. Meryem ile ilgilidir. Terim, *mèñü*, *tıñ* ve *konuşu* ifadelerinin birleşiminden ileri gelmektedir. Tamlama içerisinde yer alan *tıñ* ‘huzur, sakinlik’ sözcüğü, *tın-* ‘dinlenmek’ (Clouston, 1972, s. 514) eylemine uzanmak-

tadır. Kelime, *tin-ç* morfolojik açılımına sahip olup modern Türk dillerinde *tiniç~tinç~tinç~tınıç* ve *dinç* formlarında tanıklanmaktadır (Clauson, 1972, s. 516). Ayrıca ilgili ibare içerisinde belgelenen *konus* sözcüğü Kıpçak Türkçesine kadarki tarihî dönem metinlerinde belgelenememektedir. Metafor olarak Hz. Meryem'in bulunduğu 'Tanrı makamı'nı temsil eden ifade, Eski Türk dinî söz varlığı kapsamında Kıpçak Türklerine özgü dinî bir terimdir.

39. *mëñü tirilik* 'ebedî hayat' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 776).

Terim, hem *mëñü* ve *tirilik* sözcüklerinin birleşiminden hem de anlam aktarımı temelinde ortaya konmuştur. İbare içerisinde yer alan *tirilik* sözcüğü, Eski Türkçede 'hayat, yaşam' anlamlarına gelen bir terimdir. Kelime, *tirig+lik* 'canlı, hayat, yaşam' morfolojik açılımı temelinde Eski Uygur Türkçesinde *tiriglik* 'canlı' (Wilkens, 2021, s. 721) formundadır. Sözcük, Karahanlı Türkçesinde söz sonu /-g/ foneminin ötümsüzleşmesi ile *tiriglik* 'hayat, yaşantı, ömür' (Ata, 2019, s. 681) formunda görülmektedir.

40. *mëñüdeş tēñri* 'birlikte sonsuz olan, ebediliği birlikte paylaşan' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 776).

Hristiyan öğretilerdeki 'Tanrı' kavramına işaret eden terim, hem birleştirme hem de türetme yöntemleriyle oluşturulmuştur. İbare içerisinde yer alan *mëñüdeş* formu, *mëñü+deş* morfolojik açılımına sahiptir. Eski Türkçe *benü~mëñü* ibaresi üzerine gelen +*DAŞ* eki çoğunlukla eklendiği sözcüğe 'eşlik, ortaklık, bağlılık ve aitlik' (Erdal, 1991, s. 119) anlamı katan bir biçim birimidir.

41. *mëñülük tav* 'ebedî dağ' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 777).

Dağ, Hristiyanlar için Allah'a yakın olmanın sembolü olarak görülmüştür. Hristiyanlar için en önemli kutsal dağ, Hz. İsa'nın üzerinde dolaştığı, vaaz ettiği, gecelediği ve orada çarmıha gerildiğine inanılan Zeytin Dağı'dır (Baş, 2013, s. 171). Bu doğrultuda metinden tanıklanan *mëñülük tav* ifadesine bakıldığında ilgili terimin Hristiyanlarca kutsallık atfedilen 'dağ' kavramına işaret ettiği görülmektedir. Terim, *mëñülük* (<ET meñülüg) ve *tav* (<ET tag) sözcüklerinin birleşiminden ileri gelmektedir.

42. *sıy tabuḥ* 'saygı, hürmet, itibar' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 814).

Buddhacı ve İslami söz varlığında ağırlıklı olarak 'hizmet, ibadet, hürmet' (Wilkens, 2021, s. 674) kavram alanı *tapıg udug* ibaresiyle verilmektedir. Hristiyan öğretiyi yansıtan ilgili kavram alanı *sıy tabuḥ* ikileme yapısıyla karşımıza çıkmaktadır. CC II metninde 'saygı, itibar' anlamına gelen ifade, *sıy ve tabuḥ* (<ET *tapıg*) sözcüklerinin birleşiminden oluşmaktadır. İbareyi oluşturan *sıy* unsuru hakkında net bir görüş söz konusu değildir. CC II metninde tanıklanan ibareye yönelik güncel bir değerlendirmeyi Argunşah (2019) yapmıştır. Araştırmacı, ilgili ifadenin Oğuz Türkçesi dışındaki tarihî ve modern Türk dillerinde kullanıldığını; ibarenin Kıpçak ve Çağatay metinlerinde nadi-

ren rastlanırken modern Türk dillerinde türemiş isim ve fiillerinin yaygın olarak bulunduğunu ve çeşitli ikilemeler oluşturduğunu belirtse de *sıy* sözcüğü hakkında köken önerisinde bulunmamaktadır (2019, s. 111). Bu yönüyle ilgili ifadenin kökeni noktasında net fikirler mevcut olmasa da sözcüğün ‘günah, suç, kabahat’ anlamlı Çince 罪 *zui* ile ilişkili olduğu düşünülebilir. Eski Uygur Türkçesinde Türk diline uyarlanan ibare, tıpkı *sıy tabuḥ* örneğinde olduğu gibi eş dizimlerle kullanıma sahiptir: *tsui yazok* ‘günah, suç, kabahat’, *tsui ayıg kılınç* ‘günah’, *tsui erinçü* ‘günah’ ve *tsui erinçü ayıg kılınç* ‘günah’ (Wilkens, 2021, s. 751). Türk dilinde benzer seslerin birbirine gelişme kuralı göz önüne alındığında Çince kökenli *tsui* kelimesindeki ötümsüz /t/ ve /s/ fonemlerinin ötümsüz /s/ sesine dönüştüğü; sıklıkla yabancı kelimelerde mevcut söz sonu /-i/ foneminin Türk dilinde /y/ şeklinde sesletildiği CC II metnindeki *sıy* sözcüğünü kısmen de olsa açıklamaktadır.

43. *têjeri* söz ‘Tanrı sözü, İncil’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 834).

İbare, *têjeri* ve *söz* sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmiş dinî bir terimdir. İfade, birleştirme yöntemiyle birlikte anlam aktarımı bağlamında da kullanıma sahiptir. Argunşah ve Güner (2015) tarafından ‘Tanrı sözü, İncil’ olarak gösterilen ibarenin ‘Kutsal Söz (İncil)’ anlamında verilmesi daha uygundur.

44. *tin aş* ‘manevi gıda’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 840).

Tin ‘ruh, can’ (Wilkens, 2021, s. 713) ve *aş* ‘yemek, yiyecek, gıda’ (Wilkens, 2021, s. 75) sözcüklerinin birleşmesinden ve anlam aktarımına uğramasıyla oluşturulmuştur. Kelimenin Eski Uygur Türkçesindeki ‘ruh’ anlamı esas alınıp anlam aktarımı ile değerlendirildiğinde bu söz öbeğini ‘ruh aş, gıdası’> ‘manevi gıda’ biçiminde değerlendirmek dinî muhtevayı yansıtmak açısından daha doğru olmaktadır.

45. *tin ata* ‘peder, papaz’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 841).

İbare, *tin* ve *ata* sözcüklerinden birleştirme yöntemiyle oluşmuştur. Teşekkür açısından *tin* ‘ruh, can’ (Wilkens, 2021, s. 713) ve *ata* ‘baba’ (Wilkens, 2021, s. 80) sözcükleri örneğinde yapılan anlam aktarımı ile ilgili terim, Hristiyanlıkta manevi rehberlik görevini icra eden ‘papaz’ kavramını yansıtmaktadır. İfade, Argunşah ve Güner (2015) tarafından ‘peder, papaz’ anlamında verilse de ibare metnin bağlamı gereği ‘papaz’ anlamını taşımaktadır.

46. *tin azıḥ* ‘manevi gıda’ (Argunşah ve Güner, 2015, s. 840).

İbare, *tin* ‘ruh, can’ (Wilkens, 2021, s. 713) ve *azıḥ* (<ET azuk) ‘yiyecek, kumanya, nevale, azık, erzak’ (Wilkens, 2021, s. 94) sözcüklerinin birleşiminden ileri gelmektedir. Terim, ayrıca *tin* ve *azuk* sözcüklerine yüklenen semantik içerikle genişletilmiştir. Eski Türk dinî söz varlığında bu ifadeye benzer bir sözcük, Eski Uygur Türkçesinde *üzüt asıḡı* ‘ruhun (manevi) fay-

dası' (Wilkens, 2021, s. 835) ibaresiyle görülmektedir. İfade, *tin aş* 'manevi gıda' örneğinde olduğu gibi 'ruh aş, gıdası'>'manevi gıda' semantik gelişimini yansıtmaktadır.

47. *tin uruḥ* 'manevi evlat' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 840).

İbare, *tin* 'ruh, can' (Wilkens, 2021, s. 713) ve *uruḥ* (<ET urug) 'tohum, soy, nesil' (Wilkens, 2021, s. 803) ifadelerinden ileri gelmektedir. Terim, birleştirme yöntemiyle birlikte *uruḥ* sözcüğüne yüklenen semantik içerikle anlam aktarımı temelinde 'manevi evlat' anlamına gelmektedir.

48. *tügenmes tirilik* 'ebedî hayat' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 857).

Hristiyan inancının temelini oluşturan öğretisi, *Sonsuz Hayat*'a yani ahirete inanmaktır. İnanç amentüsündeki en son konu olan ahiret, Hristiyan inancının olmazsa olmazları arasındadır. Hristiyanlıktaki ahiret inancı 'Ahiret Bilimi' anlamına gelen *Eschatoloji* başlığı altında ele alınmaktadır. Sonsuzluk, ölüm, sonsuz yaşam, yargı günü, yargı sonrası yeni bir yaşam, Allah'ın Krallığı gibi tüm konular, 'Hristiyan Ahiret İnancı'nı yansıtan unsurlardır (Lambriniadis, 2012, s. 41). Bu yönüyle ilgili dinî terim hem *tügenmes* ve *tirilik* sözcüklerinin bir arada kullanımından doğan birleştirme yöntemiyle hem de 'bitmek, tükenmek' anlamlı *tügen-* fiiline gelen -mAs sıfat-fiil ekiyle türetilmiş dinî terim hüviyetindedir.

49. *üç tēḡdeḡ* 'teslis; Baba, Oğul, Kutsal Ruh' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 867).

Hristiyanlıktaki *teslis* kavramını yansıtmaktadır. Batı dillerinde *teslis* için Latince *trinitas* sözcüğünden türetilen *trinity*, *trinité*, *trinidad*, *trinita*, *troitsa* 'üçlü grup, üçlü birlik' (Akkavak ve Ünal, 2023, s. 1461) sözcükleri kullanılmaktadır. Teslis, Hristiyanlığın en temel öğretisidir, ancak Kutsal Kitap'ta hiç kullanılmamıştır. Çıkarım yolu ile elde edilen bu öğreti, Hristiyanlığın başlangıcından itibaren teolojik çatışmaların kaynağını oluşturmuştur. Yeni Ahit'te Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan bahsedilirken her birinin Tanrı tabiatında eş olduğu ancak üç ayrı kişiliğe sahip olduğu fikri benimsenmektedir (Levent, 2020, s. 1, 12). Türkoloji literatüründe kelime üzerine güncel bir değerlendirme, Argunşah (2017) tarafından yapılmıştır (bk. Argunşah 2017).

50. *tēḡri yētes-i-tēḡirniḡ yētes-i* 'son akşam yemeğinin anıldığı, ekmeğin İsa'nın bedenini, şarabın kanını temsil ettiği ekmeğin şarap ayini' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 889).

İbare, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmeden önce akşam vakti havarileriyle yediği son yemeği anlatan bir ifadedir. CC II metninde *tēḡri-tēḡir* ve *yēte* sözcüklerinden birleştirme ve anlam aktarımı yöntemiyle oluşmuştur. Hristiyanların *ekmek şarap ayini* olarak tanımlanan Efkariyye; 'Tanrı'ya şükretme' anlamına gelmektedir. Bu ayin, Hristiyanlığın Yahudilikten miras aldığı bir ibadettir.

Ayin, Yahudilik'teki Fısıh yemeğinden gelen ve insanların aynı masa etrafında oturma olayına eşlik eden mistik kardeşlik birliğinden etkilenmiştir. Başlangıçta basit olarak ekmek bölmeyi gerektirirken daha sonra bir ibadetin merkezi olmuştur (Eroğlu, 1999, s. 440-441). Bu yönüyle ilgili terim *yête* formu ile anlam kazanmaktadır. 'Ulaşmak, erişmek' anlamlı *yêt-* fiili üzerine gelen ünlülü zarf-fiil eki *-A* ile ibare, 'ulaşma, erişme' anlamını kazanıp Yunanca *εὐχαριστία* 'şükran' (Mercangöz, 2004, s. 137) ifadesini karşılamaktadır.

51. *yête almak* 'ekmek şarap ayinine katılıp Hz. İsa'nın bedeni olan ekmekten yemek ve kanı olan şaraptan içmek, Hristiyanlar için kendisini feda eden İsa'yı kendi içine alarak Hristiyanları Mesih ile birleştirmek, komünyon almak" (Argunşah ve Güner, 2015, s. 889).

İbare, Hristiyanların ekmek şarap ayini için kullandıkları Yunanca *εὐχαριστία* 'eucharistia' terimini yansıtan başka bir ifadedir. Hristiyan literatüründe 'komünyon almak', *Eucharist, Supper, Mass, Evharistiya, Rabbin Sofrası, Son Akşam Yemeği* gibi adlandırmalara sahip olsa da icra edilen ayin, her pazar günü Hz. İsa'nın yaşamının, ölümünün ve dirilmesinin anısına, bazı farklılıklarla Hristiyan kiliselerinde düzenlenen bir törendir. İlgili ritüel, vaf-tizden sonra kilisenin yedi sırrından ikinci olarak bilinmektedir (Akalm, 2014, s. 139). Bu yönüyle ibare, CC II metnine özgü dinî bir terim olarak *yête* ve *almak* sözcüklerinin bir arada kullanımıyla birleştirme yönteminden ileri gelse de ifade için anlam aktarımı yönteminden de bahsedebiliriz.

Sonuç

Codex Cumanicus'un Alman bölümü tanıklığında Hristiyan öğretiyeye dair Türkçe kökenli leksikal unsurların ele alındığı çalışmada dinî terimler, *türetme* ve *birleştirme* şeklinde iki başlığa ayrılmıştır. Çalışmada *türetme* kategorisinde 23 ve *birleştirme* kategorisinde 28 terim tespit edilmiştir.

Çalışmanın ilk başlığında Türk dilinin temel söz yapımı ilkeleri arasında yer alan *türetme* yöntemi ile alakalı *açırgan-*, *bögeygen*, *bögeymek*, *erdenlik*, *kêçiktir-*, *kêrtilik*, *kopmaklık*, *kopsagan*, *öktemlen-* (→*ögdemlen*~*ögtemlen-*), *öktemlik* (→*ögdemlik*~*ögtemlik*), *soyurgat-*, *tañuş-tañış*, *tirgizgiçi*, *tözümlük*, *üçlük*, *üçöv*, *yamanlı*, *yarattaçı*, *yarlıgançlı*~*yarlıgançlu*, *yulugma*, *yuvuk* ve *yuvun-* sözcükleri incelenmiştir. İlgili dinî terimler, biçim birimler formunda oluşmakla birlikte sıfat-fiil eklerinin kalıplaşmasıyla da meydana gelmiştir.

Tablo 1: Yapım Ekleriyle Türetilmiş Leksikal Dinî Unsurlar

Kelime	Morfolojik Açılım	Biçim Birim	Kategori
<i>açırgan-</i>	<i>açığ+(ı)rka-gan</i>	+ (X)rKA-	İsimden fiil yapım eki
<i>erdenlik</i>	<i>er+deñ+lik</i>	+İlk	İsimden isim yapım eki

<i>kêçiktir-</i>	<i>kêç+(i)k-tür-</i>	-tUr-	Fiilden fiil yapım eki
<i>kêrtilik</i>	<i>kêrt-i+lik</i>	+lXk	İsimden isim yapım eki
<i>kopmaklık</i>	<i>kop-maklık</i>	-mAkllk	Fiilden isim yapım eki
<i>öktemlen- (→ögdemlen-~ögtemlen-)</i>	<i>ö-g+dem+le-n-</i>	+lAn-	İsimden fiil yapım eki
<i>öktemlik (→ögdemlik-ögtemlik)</i>	<i>ö-g+dem+lik</i>	+lXk	İsimden isim yapım eki
<i>soyurgat-</i>	<i>soyurga-t-</i>	-(X)t-	Fiilden fiil yapım eki
<i>tañuş~tañış</i>	<i>tañ-(X)ş</i>	-(X)ş	Fiilden isim yapım eki
<i>tirgizgiçi</i>	<i>tirgiz-(i)g+çi</i>	-gU+çI	Fiilden isim yapım eki
<i>tözümlük</i>	<i>töz-(ü)m+lük</i>	+lXk	İsimden isim yapım eki
<i>üçlük</i>	<i>üç+lük</i>	+lXk	İsimden isim yapım eki
<i>üçöv</i>	<i>üç+egü>üç+ev</i>	+AgU	İsimden isim yapım eki
<i>yamanlı</i>	<i>yaman+lı</i>	+lXg	İsimden isim yapım eki
<i>yarlıgançlı~yarlıgançlu</i>	<i>yarlıga-nç+lı</i>	-(X)nçlXg	Fiilden isim yapım eki
<i>yuvuk</i>	<i>yuv-(u)k</i>	-(X)k	Fiilden isim yapım eki
<i>yuvun-</i>	<i>yuv-(u)n-</i>	-(X)n-	Fiilden fiil yapım eki

CC II metni tanıklığında biçim birimlerle meydana getirilmiş dinî terimlere bakıldığında ilgili dinî terimlerin yapım eki sınıfında tüm alt kategorilerle kullanıma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Türk dilinin sahip olduğu 'eklenme' özelliğini yansıtan bu örnekler, sözcüklerin noktasında 'türetme' eklerinin önemini bir kez daha göstermektedir. Ayrıca ilgili tablo temelinde Eski Türkçede tanıklanan biçim birimlerin Kıpçak Türkçesine ve Kıpçak Türkçesindeki Oğuzcaya has ses özellikleriyle kullanıma sahip olduğu da anlaşılmaktadır: *üç+egü>üç+ev*; *yarlıga-nç+lıg>yarlıga-nç+lı*.

Tablo 2: Fiilimsilerin Kalıplaşmasıyla Meydana Gelen Dinî Terimler

Kelime	Morfolojik Açılım	Biçim Birim	Kategori
<i>bögeymek</i>	<i>bögey-mek</i>	-mAk	İsim-fiil
<i>yarattaçı</i>	<i>yarat-taçı</i>	-DACI	Sıfat-fiil
<i>bögeygen</i>	<i>bögey-gen</i>	-gAn	Sıfat-fiil
<i>kopsagan</i>	<i>kopsa-gan</i>	-gAn	Sıfat-fiil
<i>yulugma</i>	<i>yul-(u)gma</i>	-(X)gmA	Sıfat-fiil

İlgili tablo göz önüne alındığında ağırlıklı olarak CC II metninde oluşturulan Türkçe kökenli dinî terimlerde fiilimsi kategorisindeki sıfat-fiil eklerinin kalıplaşarak kalıcı isim ve sıfatlar oluşturdukları görülmektedir. İlgili örnekler, CC II metni tanıklığında çoğunlukla sıfat kategorisini temsil etmektedir.

Çalışmanın ikinci başlığında Eski Türk dinî söz varlığının *türetme* yöntemi dışında en sık kullanılan terim oluşturma ilkelerinden *birleştirme* tekniği ile ilişkili *arı kız*, *arı tın*, *arıksuz köñül*, *ata tēñri~tēñri ata*, *bēy tēneri~bēy tēñri*, *bitik tili*, *boy aruvlıhı*, *boy suklıkı*, *çın han~çın tēñri*, *kök ötmeki*, *kök hanı~kök yēr hanı*, *kökge ağıngan~kökge ağınmış*, *mēñi han~mēñü han~mēñü tēñri*, *mēñü tınç konuşı*, *mēñü tirilik*, *mēñüdeş tēñri*, *mēñülük tav*, *sıy tabuğ*, *tēñeri söz~tēñri sözi*, *tın aş*, *tın ata*, *tın azıh*, *tın uruğ*, *tügenmes tirilik*, *üç tēñdeş*, *tēñri yētesi~tēñirniñ yētesi* ve *yēte almak* sözcükleri ele alınmıştır. İlgili dinî terimlerin ‘teşekkül’ noktasında ağırlıklı olarak isim tamlaması, sıfat tamlaması ve ikileme formunda ortaya çıktıkları görülmüştür.

Tablo 3: Sözdizimsel Açılıma Sahip Dinî Terimler

Kelime	Sözdizimsel Açılım	Kategori
<i>arı kız</i>	<i>arı (sıfat)+kız (ad)</i>	Sıfat tamlaması
<i>arı tın</i>	<i>arı (sıfat)+tın (ad)</i>	Sıfat tamlaması
<i>arıksuz köñül</i>	<i>arıksuz (sıfat)+köñül (ad)</i>	Sıfat tamlaması
<i>ata tēñri~tēñri ata</i>	<i>ata (tamlayan) +tēñri (tamlanan)</i> <i>tēñri (tamlayan) +ata (tamlanan)</i>	İsim tamlaması
<i>bēy tēneri~bēy tēñri</i>	<i>bēy (tamlayan) + tēneri (tamlanan)</i> <i>bēy (tamlayan) +tēñri (tamlanan)</i>	İsim tamlaması
<i>bitik tili</i>	<i>bitik (tamlayan) +tili (tamlanan)</i>	İsim tamlaması
<i>boy aruvlıhı</i>	<i>boy (tamlayan) +aruvlıhı (tamlanan)</i>	İsim tamlaması
<i>boy suklıkı</i>	<i>boy (tamlayan) +suklıkı (tamlanan)</i>	İsim tamlaması
<i>çın han~çın tēñri</i>	<i>çın (sıfat)+han (ad)</i> <i>çın (sıfat)+ tēñri (ad)</i>	Sıfat tamlaması
<i>kök ötmeki</i>	<i>kök (tamlayan) +ötmeki (tamlanan)</i>	İsim tamlaması
<i>kök hanı~kök yēr hanı</i>	<i>kök (tamlayan) +hanı (tamlanan)</i>	İsim tamlaması
<i>kök yēr hanı</i>	<i>kök (tamlayan)+ yēr hanı (tamlanan)</i>	İsim tamlaması
<i>kökge ağıngan~kökge ağınmış</i>	<i>kökge (isim)+ ağıngan (yardımcı fiil)</i> <i>kökge (isim)+ ağınmış (yardımcı fiil)</i>	Birleşik fiil formunda sıfat
<i>mēñi han~mēñü han~mēñü tēñri</i>	<i>mēñi (sıfat)+ han (ad)</i> <i>mēñü (sıfat)+ han (ad)</i> <i>mēñü (sıfat)+ tēñri (ad)</i>	Sıfat tamlaması
<i>mēñü tınç konuşı</i>	<i>mēñü (sıfat)+ tınç konuşı (ad)</i>	Sıfat tamlaması
<i>mēñü tirilik</i>	<i>mēñü (sıfat)+tirilik (ad)</i>	Sıfat tamlaması
<i>mēñüdeş tēñri</i>	<i>mēñüdeş (sıfat)+tēñri (ad)</i>	Sıfat tamlaması
<i>mēñülük tav</i>	<i>mēñülük (sıfat)+tav (ad)</i>	Sıfat tamlaması
<i>sıy tabuğ</i>	<i>yakın anlamlı kelimeler</i>	İkileme

<i>têneri söz~têñri sözi</i>	<i>têneri (tamlayan) +söz (tamlanan)</i> <i>têñri (tamlayan) +sözi (tamlanan)</i>	İsim tamlaması
<i>tın aş</i>	<i>tın (sıfat)+aş (ad)</i>	Sıfat tamlaması
<i>tın ata</i>	<i>tın (sıfat)+ata (ad)</i>	Sıfat tamlaması
<i>tın azıñ</i>	<i>tın (sıfat)+azıñ (ad)</i>	Sıfat tamlaması
<i>tın uruñ</i>	<i>tın (sıfat)+uruñ (ad)</i>	Sıfat tamlaması
<i>tügenmes tirilik</i>	<i>tügenmes (sıfat)+tirilik (ad)</i>	Sıfat tamlaması
<i>üç tēñdeş</i>	<i>üç (sıfat)+tēñdeş (ad)</i>	Sıfat tamlaması
<i>têñri yētesi~tēñirniñ yētesi</i>	<i>têñri (tamlayan)+ yētesi (tamlanan)</i> <i>tēñirniñ (tamlayan)+ yētesi (tamlanan)</i>	İsim tamlaması
<i>yēte almak</i>	<i>yēte (isim)+ almak (yardımcı fiil)</i>	Birleşik fiil formunda isim

İlgili tablodan hareketle *birleştirme* kategorisindeki Türkçe dinî terimlere bakıldığında ağırlıklı olarak ‘bir aradalık’ ilkesi temelinde iki sözcüğün isim ve sıfat tamlaması şeklinde kullanımı söz konusudur. Bu kategoriler dışında CC II metninde birleşik fiil ve ikileme türünde örnekler de söz konusudur. Bu örnekler, aynı şekilde zikredilen ‘bir aradalık’ ilkesi temelinde leksikal unsurların birleşiminden ileri gelmektedir.

Verilen açıklamalar, ortaya konan tablolar ve ele alınan dinî terimlerden hareketle CC II metnindeki Türkçe dinî terminolojinin ele alındığı çalışmada Türk dilinin CC II metni bağlamında işlenmişlik ve gelişkinlik noktasında Buddhacı ve İslami dönem metinlerinden geri kalmadığı; Hristiyan öğretisi temelinde ortaya konulan teknik terimlerle Türkçe bilincinin en az zikredilen dönemler kadar önemsendiği anlaşılmaktadır. Çalışmada ayrıca önceki dönemlerde tanıklanmayan ve sadece bu döneme özgü teknik dinî terimlerin varlığı ve teşekkülü göz önüne alındığında Kıpçakların ağırlıklı olarak Manici, Buddhacı ve İslami terminoloji geleneğinin söz yapımı ilkelerine uyduğu görülmektedir.

Etik Beyan Çalışma hazırlanırken bilim ve etik ilkelerine uyulmuş ve yararlanılan çalışmaların tamamı kaynakçada belirtilmiştir.

Yapay Zekâ Kullanımı Çalışma hazırlanırken yapay zekâ destekli herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. İçerik, yazar tarafından bilim ilke ve yöntemleri doğrultusunda hazırlanmıştır.

Yazar Katkıları Bu çalışmanın konu belirleme, veri toplama, inceleme ve yazım aşamaları tek yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Etik Komite Onayı Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek Araştırma için herhangi bir mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethics Statement This study was prepared in accordance with the principles of research and publication ethics, and all works consulted have been cited in the reference list.

Use of Artificial Intelligence No artificial intelligence-based tool or application was used in the preparation of this study. The content of the study was prepared by the author in accordance with scientific research methods and the principles of academic ethics.

Author Contributions This study selection, data collection, review, and writing phases were all carried out by a single author.

Ethical Committee Approval Ethical committee approval is not required for this research.

Funding This research received no external funding.

Conflicts of Interest The author declares no conflicts of interest in this study.

Kısaltmalar

CC II	<i>Codex Cumanicus</i> 'un Alman bölümü
ET	Eski Türkçe
TİEM 73	Türk İslam Eserleri Müzesi 73 numarada kayıtlı Türkçe <i>Kur'an</i> çevirisi

Kaynakça

- Ağca, F. ve Gül, B. (2018). Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanında geçen Moğolca sözcükler. *Türkbilig*, 36, 47–62.
- Akalın, K. (2014). Yunan-Roma Uygarlığında insan-tanrılara tapınma töreni olarak: Kilise Ekmek-Şarap Ayini. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 129–160.
- Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. Kesit.
- Argunşah, M. (2017). Codex Cumanicus'ta Hristiyanlığın Baba, Oğul ve Kutsal Ruh üçlemesini karşılayan Türkçe söz varlığı. L. Karahan (Ed.), *Türklük biliminin ulu çınarı Zeynep Korkmaz Armağanı* içinde (s. 69–85). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Argunşah, M. (2019). Codex Cumanicus'ta geçen 'agir sıy' ve 'sıy tabuğ' ikilemeleri üzerine. F. Ağca ve A. Koç (Ed.), *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu bildiri kitabı* içinde (s. 105–113). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Ata, A. (2019). *Karahanlı Türkçesinde ilk Kur'an tercümesi: Rylands nüshası (Giriş-metin-notlar-dizin)*. Türk Dil Kurumu.
- Aydın, E. (2015). *Orhon yazıtları (Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. Kömen.
- Baş, M. (2013). Dinlerde ve geleneksel Türk inanışlarında dağ kültü. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 13(1), 165–179.
- Boeschoten, H. (2022). *A dictionary of early middle Turkic* (by with the Editorial Assistance of J. O'Kane). Brill.
- Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya'da bulunmuş Kur'an tefsirinin söz varlığı (XII.-XIII. yüzyıllar)* (H. İ. Usta ve E. Amanoğlu, Rusçadan Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press.
- Çağlı, N. (2013). Kutsal metinler ve müzik. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39, 1–46.
- Demirci, Ü. Ö. ve Karşlı, S. (2014). *Kutb'un Husrav u Şirin'i: Dizin*. Kesit.
- Drimba, V. (2000). *Codex Comanicus. Édition diplomatique avec fac-similés*. Editura Enciclopedică.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud: Divânu Lugâti't-Türk (Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin)*. Türk Dil Kurumu.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation: A functional approach to the lexicon* (Vols. I-II). Harrassowitz Verlag.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic: Handbook of oriental studies*. Brill.

- Eroğlu, A. H. (1999). Ekmek-Şarap Ayini (Evharistiya) konusunda Katolikler ve Protestanlar arasındaki anlayış farklılıkları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39(1), 439–454.
- Ersin, Ş. (2019). Erken Hıristiyan sanatında ekmek ve balıkların çoğaltılması mucizesinin ikonografisi (III–VI. yüzyıl). *Selevcia*, IX, 383–418.
- Gabain, A. von (2007). *Eski Türkçenin grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Garkavets, A. (2004). *Codex Cumanicus: Kıpçako Plovetskiye tekstiy XIII-XIV vekov*. İzdatelstvo Baur.
- Garkavets, A. (2006). *Codex Cumanicus: Polovetskiye molitvıy, gimny i zagadki XIII-XIV vekov*. Rus. Derevnıya.
- Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Güner, G. (2017a). Tarihî metin çalışmaları için bir metot örneği: Codex Cumanicus yayıma nasıl hazırlandı? *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(1), 43-51.
- Güner, G. (2017b). Codex Cumanicus'ta Latince ve Grekçe alıntılar. *Dil Araştırmaları*, 11(20), 49–56.
- Güner, G. (2017c). Codex Cumanicus'ta Soğdca, Çince, Rusça, Aramice ve İbranice alıntılar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(3), 1285–1292.
- Güner, G. (2017d). Codex Cumanicus'ta Moğolca alıntı kelimeler üzerine yeni bir yaklaşım. *Gazi Türkiyat*, 20, 9–24.
- İsi, H. (2025). Eski Türkçenin dinî metinleri tanıklığında 'yavaş' sözcüğü üzerine değerlendirmeler. B. Biçer (Ed.), *Söylem 4. Uluslararası Filoloji Sempozyumu bildiri tam metinleri* içinde (s. 292–320). Günce.
- İslam, H. H. (2020). Yeni Ahit'te ve Kur'an'da Kutsal Rûh kavramı. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(3), 86–114.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM-73 1v-235v/2)-giriş-inceleme-metin-dizin* (Tez No. 141355) [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Kuun, C. G. (1880). *Codex Cumanicus: Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum*. Budapestini.
- Lambriniadis, E. (2012). Hristiyanlıkta gelecek hayat. *Din ve Hayat (Ahiret Özel Sayısı)*, 16, 40–45.
- Levent, Ş. (2020). *Augustinus'un teslis anlayışı* (Tez No. 653991) [Yüksek lisans tezi, İbn Haldun Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Mahmûd bin Ali. (2014). *Nehcü'l-ferâdis/Uştmahlarnıñ açuq yolu (Cennetlerin açık yolu)* (J. Eckmann, tıpkıbasım-çeviri yazı; S. Tezcan ve H. Zülfikar, Haz.; A. Ata, dizin-sözlük). Türk Dil Kurumu.

- Mercangöz, Z. (2004). Orta Çağ Hristiyanlık inanışında Ökaristi ve sanattaki yansımaları: Bizans sanatında Ökaristi sembolleri. B. Mahir ve H. Katipoğlu (Ed.), *Sanat ve inanç 2* içinde (s. 43–52). MSGSÜ.
- Michel, T. (1992). *Hristiyan tanrı bilimine giriş*. Orhan.
- Nâsirü'd-dîn bin Burhâbü'd-dîn Rabgûzî. (1997). *Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamber kıssaları): I. Giriş-metin-tpkıbasım; II. dizin.* (A. Ata, Haz.). Türk Dil Kurumu.
- Nişanyan, S. (2018). *Nişanyan sözlük: Çağdaş Türkçenin etimolojisi*. Liber.
- Parlatır, İ. (2006). *Osmanlı Türkçesi sözlüğü*. Yargı.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Sağol, G. (1993). *Harezm Türkçesi satır arası Kur'an tercümesi: Giriş-metin-sözlük* (Tez No. 25875) [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Salan, M. (2016). *Codex Cumanicus ve Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinde fil yapımı* (Tez No. 440928) [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Sertkaya, O. F. (2015). Codex Cumanicus (Latince-Farsça-Komanca Kodeks). *Gazi Türkiyat*, 17, 207–217.
- Tekin, T. (1995). *Türk dillerinde birincil uzun ünlüler*. Simurg.
- Tietze, A. (2016). *Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügati: Üçüncü cilt F-J* (S. Tezcan, Ed.). Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA).
- Toparlı, R., Vural, H. ve Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Toparlı, R. ve Argunşah, M. (2014). *Mu'inü'l-mürîd: İnceleme-metin-çeviri-dizin-tpkıbasım*. Türk Dil Kurumu.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM 73, 235v/3-450r/7)* (Tez No. 144348) [Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Yüce, N. (2014). *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamaşşari, el-Hvârizmi Mukaddimetü'l-edebe: Hvârizm Türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshası (Giriş, dil özellikleri, metin, indeks)*. Türk Dil Kurumu.
- Wilkens, J. (2021). *Eski Uygur Türkçesinin el sözlüğü: Eski Uygur Türkçesi-Almanca-Türkçe*. Universitätsverlag Göttingen.

Extended Summary

The ancient Turkic religious tradition encompasses belief systems that began with Tengrism, whose influence is attested in Old Turkic texts, and continued with Manichaeism and Buddhism, which were later adopted by the Uyghurs in Central Asia. Early Karakhanid Turkic texts, reflecting the adoption of Islam, and the *Codex Cumanicus*, which contributed to the transmission of Christian teachings among the Kipchaks, also represent the continuation of the ancient Turkic religious tradition into the Middle Ages.

The ancient Turkic religious tradition, shaped in interaction with Central Asian teachings such as Manichaeism and Buddhism, possesses a rich written corpus in which Turkic was used to express abstract and metaphysical concepts. The Uyghur period, during which Turkic came into contact with Central Asian belief systems and languages, is particularly notable for translations of religious texts from Chinese, Sogdian, Tocharian, Sanskrit, and Tibetan. In addition to producing original poetry, the Uyghurs translated numerous Manichaean and Buddhist religious texts into Turkic through a developed translation system and created a sophisticated terminology by forming Turkic equivalents for foreign terms. This terminology was primarily based on the derivational word-formation principles of Turkic, while also incorporating compounding, semantic transfer, reduplication, and ellipsis.

The translation and terminology system developed by the Uyghurs was refined over centuries, demonstrating the expressive capacity and sophistication of Turkic in abstract and metaphysical domains. This ancient Turkic religious terminology, further developed by the Uyghurs, also found resonance among the Karakhanid Turks, who adopted Islamic teachings. In early Islamic works, rather than directly transferring religious terms from Arabic and Persian, Muslim Turks made use of the Turkic terminology system established by the Uyghurs. Religious expressions widely used in Uyghur religious terminology were adapted to Islamic contexts through semantic transfer, while new terms were created through derivation, ellipsis, and compounding, following methods previously employed by the Uyghurs.

The terminology system preferred by the Uyghurs and Karakhanids was also prominent in the transmission of Christian teachings into Turkic. The *Codex Cumanicus*, compiled by merchants and missionaries in the Kipchak region, continues the Old Turkic religious terminology tradition. The religious terms found in this work display similarities with the terminology systems of the Uyghur and Karakhanid periods and constitute Turkic equivalents for religious concepts corresponding to Latin and Greek terms.

This study, which examines the formation of Turkic-derived religious terminology in the *Codex Cumanicus*, is divided into two main sections: derivation and compounding, within the framework of the fundamental word-formation principles of Turkic.

The first section focuses on Turkic religious terms formed with derivational suffixes. In this section, twenty-three terms are examined, and linguistic and conceptual evaluations are presented. In addition to terms predominantly formed by derivational

suffixes, religious terms created through the conventionalization of participial forms, such as *bögey-gen* and *kop-maklık*, are also discussed.

The second section examines religious terms formed through compounding, defined as the combination of two words to express a single concept. These terms, which mainly appear as noun phrases, adjective phrases, and compound verbs, constitute the most extensive group in the study. This section includes approximately twenty-eight religious terms and follows the same method as the first section. Terms first attested in the *Codex Cumanicus* are presented as headwords, including *üç tēñdeş* “Trinity; Father, Son, Holy Spirit” and *kökge ağıngan / kökge ağınmış* “Ascended to Heaven; Jesus Christ”, among others.

The German section of the *Codex Cumanicus* contains fifty-one religious terms that are both linguistically and thematically developed. The religious terminology of the *Codex Cumanicus* is no less significant than that found in Buddhist and Islamic-period texts. The awareness of Turkic linguistic resources, together with the creation of technical terms based on Christian teachings, appears to have been regarded as at least as important as in the earlier periods mentioned above. The religious terms in the *Codex Cumanicus*, which reflects the medieval phase of the ancient Turkic belief system, demonstrate the continuation of the ancient Turkic religious terminology tradition.

When considered in terms of their influence and areas of use, the religious terms attested in the *Codex Cumanicus* show that the final phase of Old Turkic religious terminology was represented by the Northern Kipchak Turkic period. In later periods, the formation of Turkic religious terminology increasingly came under the influence of Arabic and Persian.

